

Pieter van Reenen & Nanette Huijs

De harde en de zachte g

De spellingen gh versus g als (post)velaire versus (post)palatale fricatieven voor voorklinker in het veertiende-eeuws middelnederlands

Abstract

In this study we examine the question whether, and to what extent, the dialects of 14th-century Middle Dutch have distinguished both (post)palatal and (post)velar fricatives before the front vowels /i/ and /e/. We compare the frequencies and geographical distributions of the spellings *gh* and *g* in loan words from and into French (for example ‘Gilles’) with a series of indigenous Dutch words (for example ‘Gerrit/Gerard’, ‘zegel’, ‘geven’), and in a series of indigenous words with each other. The distribution of the spellings *gh* and *g* of a number of words is reproduced on synchronic and diachronic dialect maps. The data for our research mainly come from our corpus of 14th-century Middle Dutch charters (see Van Reenen & Mulder 1993).*

1 Inleiding

Toen Dries van Agt eerste minister was geworden, drong het pas goed tot de Hollanders door: de als CDA vermomde KVP was aan de macht gekomen, dat wil zeggen de katholieken uit Noord-Brabant en Limburg. De calvinistische cultuur had het afgelegd tegen de paus die het voor het eerst sinds de 80-jarige oorlog weer in de Nederlanden voor het zeggen had. Het bewijs voor de teloorgang van de traditionele Hollandse waarden was dagelijks te horen aan die zachte *g*, waarmee Van Agt den volke toesprak en die absoluut niet kon. Dergelijke geluiden vielen in die tijd aan menige Hollandse borreltafel te beluisteren. Merkwaardig genoeg hadden ook de Hollandse katholieken problemen:

“Jaren geleden werd de KRO de omroep van de zachte *g* genoemd. De directie daarvan heeft deze bijnaam zo weinig geapprecieerd, dat de omroepers - klaarblijkelijk

* Wij danken Bettelou Los en Boudewijn van de Berg voor hulp bij het tot stand komen van dit artikel. Het constructieve commentaar van Ton Goeman, Jan Goossens en Josef van Loon op een eerdere versie van dit artikel heeft tot een groot aantal verbeteringen geleid. Wij zijn hen daarvoor zeer erkentelijk.

- deze *g* moesten afleren. Het is tenminste niet meer mogelijk aan de uitspraak van de *g* te horen welke omroep op de golflengte zit. Dat is jammer, vind ik. Gelukkig werd op 27 januari 1973 de acteur Hans Tiemeyer door Prins Nardus benoemd tot ridder in de orde van de zachte *g* 1973. Het gebeurde in Arnhem en natuurlijk tijdens het carnaval.

De tegenstand in de kringen van de massamedia en de karnavalsgrap zijn beide niet goed voor de zachte *g*. Brabanders en Limburgers, let op uw zaak! Niet alle modeverschijnselen zijn gezond of fraai!” Aldus Jo Daan, zie Jo D. (1973:82).

Wat is die zogenaamde zachte *g*? In feite gaat het om een serie fricatieve klanken in de (post)palatale streek, stemhebbend of stemloos. Wij zullen het hier voornamelijk hebben over de stemhebbende varianten van de zachte *g* die wij alle noteren als [j]. De corresponderende stemloze varianten vatten we samen als [ç]. De Hollanders zelf gebruiken in het algemeen (post)velaire fricatieven. Wij noteren die klanken als [ɣ] (stemhebbend) en [x] (stemloos) en verwaarlozen ook hier andere klanknuances. In het zuidwesten van het taalgebied schuiven Zeeuwen en Westvlamingen de klank nog verder op tot in de strot. Over die varianten zullen wij het niet hebben.¹

In de oren van veel Hollanders klinken de [j] en de [ç] dus gestigmatiseerd. Ze worden geassocieerd met katholieke sprekers afkomstig uit Noord-Brabant en Limburg. Dat klopt echter maar gedeeltelijk. Ten eerste kent ook Arnhem een zachte *g*, zie het citaat van Jo Daan hierboven. In feite gaat het om de hele Zuid-Veluwe, het zuiden van de Achterhoek en zuidoost Utrecht plus de Betuwe, en daarnaast nog hier en daar verder in Utrecht, in Overijssel, Drenthe en Groningen. Verder naar het zuidoosten, vanaf Kerkrade en Vaals tot in het Keulse in Duitsland, vinden we zelfs [j]: [j]ans ‘gans, geheel’. In sommige van deze gebieden wonen ook protestanten, soms zelfs overwegend. Voor dit alles verwijzen wij naar Goeman (1995). Ten tweede komt [ç] ook in het Standaard Hollands wel eens voor, en dat is op de kaarten van Goeman niet te zien. Menige westerling zegt de *g* of *ch* in *wiegje*, *vliegje*, *dat lieg je*, *Michiel* als een [ç]: een stemloze, (post)palatale fricatief. In deze volledig palatale context valt de [ç] de meesten niet op.

In de Middeleeuwen hoeft het verschil tussen (post)palatale en (post)velaire fricatieven de scribenten dus ook niet altijd te zijn opgevallen, maar er zijn aanwijzingen en argumenten dat dit anders kan zijn geweest als de fricatief voor een voorklinker stond. Daarover gaat het in deze studie: in hoeverre is

¹ Wij gebruiken de volgende notatieconventies: *gheven* (cursief) staat voor (Middeleeuwse) spelling, ‘geven’ voor de vorm in standaard spelling. Voorts staan /e/, /i/ voor fonemen, [e], [i] voor allofonen. Fonetische symbolen, zoals [dʒ], [j], [ɣ], [ç] en [x], zijn ontleend aan het IPA, versie 1996, zie IPA-Handbook (1999: ix). De symbolen [j], [ɣ], [ç] en [x] kunnen iets verder naar achteren liggen dan het IPA-schema aangeeft.

verschil tussen (post)palatale en (post)velaire fricatief voor voorklinker uit de Middelnederlandse spellingen op te maken? Wij onderzoeken deze vraag voornamelijk op basis van ons 14de-eeuwse Corpus Middelnederlandse Oorkonden, dat medio april 2000 uit 2.678 originele oorkonden bestond. Van alle oorkonden is de datum van redactie en de plaats of streek van herkomst bekend. Voor meer over dit corpus verwijzen wij naar Van Reenen en Mulder (1993).

Wij komen tot de conclusie dat het gebied waar thans de (post)palatale varianten domineren in hoge mate overeenkomt met het gebied waarin in de 14de eeuw *g*, en niet *gh*, gespeld werd.

2 (Post)velaire en (post)palatale fricatieven in het Middelnederlands

Vrijwel algemeen wordt aangenomen dat [j] en [ɣ] vanouds voor klinker kunnen voorkomen, en dat deze fricatieven in codapositie stemloos worden, als gevolg van auslautverscherping.² In de middeleeuwen vinden we de spellingen *gh* en *g* voor al dan niet beklemtoonde voorklinker in bijvoorbeeld 'geven' of 'dage(n)'. In ons 14de-eeuwse corpus hebben wij naast 2.260 voorkomens van 'dage(n)' waarin *g(h)* voor de klinker staat slechts viermaal *ch* aangetroffen: tussen de klinkers staat praktisch altijd *g* of *gh*. Wij nemen met Van Loon (1986:126, 132) aan dat *g* en *gh* voor stemhebbende fricatieven staan, en dat *ch* een stemloze fricatief weergeeft. In ons corpus treffen wij 'dag' dan ook meestal met *ch* aan. Toch komt in codapositie *gh* ook wel voor. Aan wordeinde is de verdeling: 2.693 maal *ch* (bijvoorbeeld *da(e)ch*; ook eenmaal *dac*) versus 65 maal *gh* plus driemaal *dag*.³ Wij interpreteren deze *g(h)* in codapositie als de weergave van de onderliggende, stemhebbende fricatief, die door auslautverscherping stemloos is geworden, zoals de *d* in *raad*. Opmerkelijk is overigens wel dat als *s* volgt, als in *daechs*, de verhouding significant anders ligt: 174 maal *chs* versus 84 maal *ghs* plus nog eens 36 maal *gs*, dus 174 maal *chs* versus 120 maal *g(h)s*. Duidt dit op een mogelijk stemhebbende uitspraak als de fricatief niet helemaal aan wordeinde staat? Of staat de *g* er meer onder invloed van het ermee variërende *daghes* zoals Van Loon (persoonlijke mededeling) suggereert? Of de stemloze fricatief in bijvoorbeeld *lachen* of *dach* (post)palataal is uitgesproken dan wel (post)velair, weten wij niet.

² Een uitzondering is De Haar ms.

³ Daarnaast nog viermaal *dacht*. Wij verdiepen ons niet in de vraag of in deze positie *gh* voor een (post)velaire en *g* voor een (post)palatale fricatief staat.

In wat nu volgt combineren wij enigszins vrijelijk een aantal interessante hypothesen en ideeën die wij voornamelijk hebben ontleend aan Goeman (1995, 1998:217) en Mooijaart (1990:159-161, 175; 1992:223-224). Vanouds kwamen in het Nederlands (post)palatale en (post)velaire varianten van consonanten voor: (post)palatale varianten voor voorklinkers (/i, e/), (post)velaire varianten voor achterklinkers (/a, o, u/). Aangezien er in het noordwesten in de loop der tijd meer achterklinkers zijn ontstaan door het verdwijnen van de Ingveoons-Friese kenmerken, zouden de (post)velaire allofonen zich in Oost- en West-Vlaanderen, Holland en Zeeland (in tegenstelling tot Friesland) ook naar de positie voor de betrekkelijk kleine aantallen voorvokalen hebben uitgebreid. Dat zou tot de behoefte hebben geleid het uitspraakverschil aan te geven met de aan het Frans ontleende [(d)ʒ] in een woord als ‘Gilles’, waarin de oorspronkelijke Franse [g] gepalataliseerd is. Om nu in het Middelnederlands de (post)velaire [ɣ] aan te geven werd daarom als diacritisch teken een *h* aan de *g* toegevoegd. In de eigennaam ‘Gerrit’ zou dan de (post)velariteit van de beginklank met het nieuwe symbool *gh* zijn aangegeven. De *gh*-notatie is aan het Picardische of Waalse Frans ontleend, waar deze echter voor de stemhebbende plosieven [g] of [j] stond, als in *beghine* ‘begijn’ of *herberghier* ‘herbergen’ ter onderscheiding van *g* in ‘Gilles’ met [(d)ʒ]. Tussen Frans *g* = [(d)ʒ] en *gh* = [g] is aanzienlijk verschil in plaats en wijze van uitspraak, meer dan tussen Nederlands [j] en [ɣ], waar alleen de plaats van uitspraak verschilt.⁴ In het zuidoosten van het Nederlandse taalgebied: vooral (Belgisch) Limburg, (Noord-)Brabant, Gelderland, waar doorumlaut veel achterklinkers voorklinkers werden, zouden daarom de (post)palatale varianten op den duur de overhand hebben gekregen. Deze blijven weergegeven met *g*. In dit geval staat *g* eerder voor [j] en niet, als in het Frans, voor [(d)ʒ]. Een heel belangrijk argument voor deze uitspraak [j] in het zuidoosten is dat in dit gebied de [j] (of stemloze tegenhanger) nog steeds veelvuldig voorkomt, zie paragraaf 1 hierboven.⁵ Aangezien [(d)ʒ] en [j] fonetisch dicht bij elkaar liggen dan [(d)ʒ] en [ɣ], zal onder overigens gelijke omstandigheden

⁴ Een meer gangbare manier in het Frans om het verschil tussen [(d)ʒ] en [g] aan te geven is met *gu*: *beghine* wordt thans in het Frans *béguine* gespeld. In *héberger* is uiteindelijk alleen de palatale uitspraak gebleven. Overigens is de fonologische oppositie tussen [(d)ʒ] en [g] in het Frans relevanter dan de fonologische oppositie tussen [j] en [ɣ] in het Nederlands.

⁵ Een interessante spelling is *Meyger* voor de eigennaam ‘Meyer’ in het Overijsselse Goor in de 15de eeuw. Het is mogelijk dat die *g* voor [(d)ʒ], [j] of [j] staat. Goeman maakte mij op deze vorm attent, die te vinden is in Vredenberg (1974). Volgens Van Loon is het echter een “een voorbeeld van Saksische ‘verscherping’” (persoonlijke mededeling). Goossens (persoonlijke mededeling) verwijst in dit verband naar Teepe (1973:150).

in het zuidoosten minder dan in het noordwesten behoefte zijn gevoeld de fricatieven in de spelling te differentiëren. Voor achterklinker gebeurde er niets in het Frans: de [g] is niet gepalataliseerd tot [(d)ʒ], maar is [g] gebleven. Er was dus noch in het Frans noch in het Nederlands behoefte aan een onderscheid *gh* versus *g* voor achterklinker. In de gegevens van Goeman komt *gh* inderdaad zelden en alleen min of meer random voor achterklinker voor. Dat blijkt ook in onze gegevens het geval.

Het is verleidelijk aan het bovenstaande nog een speculatie toe te voegen. In Van Reenen (1994:58, zie ook kaart 1 aldaar) wordt de mogelijkheid geopperd dat de /r/ al heel lang geleden in het zuidoosten van het taalgebied als een uvulair: [R] of [ʀ] kan zijn gerealiseerd. Nemen wij aan dat de zuidoostelijke dialecten in de 14de eeuw al de [R] of [ʀ] hebben gekend, dan is de fonetische afstand van deze klank tot de (post)velaire /ɣ/ betrekkelijk klein geweest. In het huidige Nederlands geeft dat wel eens problemen tussen Limburgers en Hollanders. Voor de een is ‘e[ɣ]te soep’ (beter: de stemloze variant ‘e[x]te’) ‘erwtensoepp’, voor de ander ‘echte soep’. In dit gebied bestaat dus geen behoefte om van een [ɟ] een [ɣ] te maken. Ter voorkoming van misverstanden zou dan vroeger de neiging de fricatief nog wat palataler uit te spreken eerder kunnen zijn versterkt. Naast de argumenten genoemd door Goeman en Mooijaart, kan dan ook nog gedacht worden aan differentiatie van deze twee op elkaar lijkende klanken. Zie voor dit probleem ook in Jongen (1969) de recente ontwikkelingen in het dialect van Moresnet, ten zuiden van Vaals, noordoost van Luik.

Een laatste punt dat hier aandacht verdient betreft de *e* in ‘dagen’. Wij gaan ervan uit dat die *e* een gereduceerde voorklinker heeft weergegeven, met een [ɛ]- of [ɪ]- achtig timbre, zoals thans in het Spaans en zoals dat ook in het Oudfranse ‘usage’ het geval moet zijn geweest (anders stond *g* daar niet voor een palatale klank), al kan men ook, op grond van het moderne Nederlands, vermoeden dat het om een meer naar achter gelegen vocaal gaat, die geen palatalisering teweeg kan brengen. In dat geval zou het bij het gebruik van de *gh* uitsluitend om een spellingsverschijnsel gaan: *gh* zou dan staan voor de letter *e* die zelf niet noodzakelijk palataal is uitgesproken. Voor discussie verwijzen wij naar Goossens (1980:77) en Van Reenen et al. (1995:180-181).

Tegen de achtergrond van de hierboven geschetste ideeën en inzichten formuleren wij nu enige hypothesen, ontleend aan Goeman en Mooijaart, die wij hierna toetsen aan de hand van ons 14de-eeuws materiaal. Het gaat daarbij om systematische verschillen in spelling tussen *g* en *gh* voor de voorklinkers /i/ en /e/, inclusief de reductievocaal die als *e* wordt gespeld. De hypothesen zijn:

1. Leenwoorden uit het Frans met [(d)ʒ] voor voorklinker contrasteren met inheemse Middelnederlandse woorden met [ɣ] voor voorklinker in de oren van de Middelnederlandse scribenten in het noordwesten van het taalgebied. Daarom schrijven zij *g* voor [(d)ʒ] en *gh* voor [ɣ].
2. De voorklinker (/i, e/) van een beklemde lettergreep zal de realisatie van een volgende fricatief beïnvloeden in palatale richting, een achterklinker (/a, o, u/) in velaire richting.
3. *Ghe* (versus *ge*) komt meer voor dan *ghi* (versus *gi*) vanwege de grotere frequentie van de sequentie *g(h)e*.
4. Voor voorklinker neemt in het noordwesten *gh* = [ɣ] toe, in het zuidoosten blijft *g* = [j].

Wij onderzoeken deze hypothesen aan de hand van de woorden (morfemen) in Tabel 1 en de kaarten in de Appendix. Op basis van gegevens uit het 14de-eeuwse Corpus Middelnederlandse Oorkonden hebben wij in Tabel 1 de verhouding aangegeven tussen *gh* en *g*. Op de kaarten is telkens te zien hoe in een woord (morfeem) de spelling *gh* versus *g* in de ruimte van het Middelnederlandse taalgebied verdeeld is voor de hele eeuw of voor een gedeelte ervan. De inzet in de kaarten geeft een idee van de frequentie waarmee het woord (morfeem) in de diverse delen van het taalgebied vertegenwoordigd is. Voor de kaarttechniek zie Wattel en Van Reenen (1996).

3 Een ontlening aan het Frans: ‘Gilles’

Hypothese: Leenwoorden uit het Frans met [(d)ʒ] voor voorklinker contrasteren met inheemse Middelnederlandse woorden met [ɣ] voor voorklinker in de oren van de Middelnederlandse scribenten. Daarom schrijven zij *g* voor [(d)ʒ] en *gh* voor [ɣ]. Dit is echter een “westelijke spellingtraditie”, die in “het Limburgse Oudenbiezen” “vrijwel onbekend” is, aldus Mooijaart (1990:160) op basis van 13de-eeuwse gegevens.

De gegevens in Tabel 1 bevestigen overduidelijk het verschil tussen het leenwoord ‘Gilles’ en de overige woorden: 7% *gh* in ‘Gilles’ versus 77,6% tot 94,4% *gh* in de inheemse woorden. Bestudering van de kaarten brengt ook nog iets anders aan het licht. Allereerst kaart 1: *g* of *gh* in ‘Gilles’. De naam ‘Gilles’ is in heel Vlaanderen plus Zuid-Limburg, Zeeland en Dordrecht in Zuid-Holland veelvuldig ontleend aan het Frans, daarbuiten niet of nauwelijks, zo laten de frequenties op de inzet in kaart 1 zien. Alleen voor dat deel kan kaart 1 dus met de andere kaarten worden vergeleken. Die vergelijking met de overige kaarten laat zien dat ‘Gilles’ als enige vorm in het westen met *g* gespeld wordt. Alleen Maaseik (L372) met regio in het noordoosten van Belgisch Limburg, heeft ook *g*, en gaat met het westen

mee. Maar in het zuiden van Belgisch Limburg komt overwegend *gh* voor. Alle andere kaarten, met inheemse woorden waar de fricatief voorafgaat aan een *e* of *i*, spellen in het westen plus Maaseik *gh*, de spelling die ook in het noorden gangbaar is. Daarentegen spelt de regio rond Sint Truiden (P176), Borgloon (Q156) en Tongeren (Q162) niet alleen in ‘Gilles’ maar ook in de inheemse woorden de fricatief meestal *gh*, naast *g*. Met de verklaring van Mooijaart: dat *gh* vrijwel onbekend is in het oosten, kunnen we dus in de veertiende eeuw niet toe. Al wordt in deze streek meer *g* aangetroffen dan in het westen, *gh* is er zeker geen onbekende spelling.

Het gaat dus in het westen (plus Maaseik en regio) waarschijnlijk om verschillende klanken. Het ligt voor de hand het verschil in spelling te duiden als een [(d)ʒ] in woorden als ‘Gilles’, als [ɣ] in de inheemse woorden. Mooijaart heeft dus op dit punt gelijk. Alleen in het zuidelijk deel van Belgisch Limburg liggen de zaken anders. Hier is een gebied waar de spelling van de aanvangsklank in ‘Gilles’ zich niet lijkt te onderscheiden van die in inheemse woorden. Heeft in dit gebied geen verschil bestaan in uitspraak? Is die uitspraak in alle gevallen [ɣ]? Dit zou opmerkelijk zijn. Thans is veeleer de uitspraak [j], en niet [ɣ]. Is het vol te houden dat het om een tegenstelling tussen [ɣ] en [j] gaat? Hieronder bespreken wij twee mogelijke verklaringen.

3.1 Ontlening aan het Frans van variabele vormen?

In de Oudfranse gegevens die wij geraadpleegd hebben komt ‘Gilles’ nooit met *gh* voor. Dat is ook het geval met het morfeem ‘-age’: *usaige, forage*. Ook in de Middelnederlandse ontleningen treffen wij in ‘-age’ vrijwel nooit *gh* aan. In ons corpus vinden wij op 63 maal ‘-age’ eenmaal *vsaghe* in Gent in 1369 (Sint Jacobshospitaal 41). Wij denken dat het hier om een vergissing van de scribe gaat.⁶ De vormen op ‘-age’ zijn Vlaams (inclusief de 21 vormen uit Belgisch Limburg en eenmaal *pelgrimage* in de regio Aksel). Daarnaast wordt het suffix gespeld als *-aedse, -a(et)ze, -a(e)tse, -as(i)e, -asce: pelgremasce, dammaedse, pottaedse, dijckaetse* etc. Deze vormen komen voor in de regio Aksel, Walcheren/Beveland, Graft (Noord-Holland), Leiden en de regio Kampen. Daarnaast, naast *-age*, in Brugge en regio. Hier heeft dus, anders dan in ‘Gilles’, dat overigens in Noord-Holland en Overijssel niet voorkomt, aanpassing van de spelling plaats.

Ook het Franse ‘geste’ is in het Nederlands ontleend. In onze Franse gegevens is het altijd zonder *h* en die spelling overweegt ook in het

⁶ In tegenstelling tot wat Mooijaart (1990:175) hierover opmerkt, komt in de door haar onderzochte gegevens ook een keer *vsaghen* voor in 1291 in Brugge, zie Gysseling (1977: oorkonde 1012). Ook dat is een vergissing menen wij.

Middel nederlandse ‘geeste’. Volgens Mooijaart (1990:175) komt ‘geeste’ in 55 citaten in het MNW II voor. In drie gevallen (5%) wordt het met *gh* gespeld, in elf gevallen (20%) met *i*, *j* of *y* (ongetwijfeld voor zoiets als [j], [j̥] of [ʒ]) en 41 gevallen (75%) met *g*. Voor wat betreft de drie vormen met *gh* verwachten wij dat zij afkomstig zijn uit het zuiden van Belgisch Limburg, want daar vinden we ook ‘Gilles’ met *gh*.

Toch kent ook het Frans vormen waarin *h* wel wordt gespeld. In manuscript C van de *Charroi de Nîmes* treffen we *Ghilebert* en *Gherart* aan, waar alle andere manuscripten deze beide namen met alleen een *g* spellen. Ook treffen wij eenmaal *Gherart* aan, naast 15 keer dezelfde naam zonder *h*, in een reeks oorkonden uit Bergen (Mons). Interessant is ook dat we in het Oudfrans naast de gebruikelijke vormen als *beghine* ook wel eens *begine* tegenkomen, en omgekeerd naast *herbergier* en *herbergement* wel *herberghier* en *herberghement*. Bij het laatste woord vinden we in het Middelnederlands dezelfde spellingvariatie terug, met dien verstande dat in het Middelnederlands de vormen met *gh* frequent zijn en die met *g* zeldzaam. De *g*-vormen komen eigenlijk alleen voor in de Achterhoek en Limburg (plus een enkele vorm in Zwolle).

In het Frans zijn de *gh*-spelling en/of regionaal, met name noordelijk. Meestal worden *Ghilebert* en *Gherart* zonder *h* gespeld en in het Modern Frans net als *Giles* gepalataliseerd uitgesproken. In het algemeen hebben de gepalataliseerde vormen gezegevierd. Alleen in het geval van *beghine* is de [g] gebleven, want in Modern Frans heeft het woord [g] en wordt het *béguine* gespeld, met de gangbare *gu*-notatie. Aarzeling tussen de *h*- en de *u*-spelling is te zien in een oorkonde uit 1331 uit Luik. Daar vinden we, naast *Giles* en *Gierars* zonder *h*, voor een en dezelfde persoon een keer de oude spelling, en een keer de oude en de nieuwe spelling samen: *Ghiot* en *Ghuiot* (St Lambert de Liège MCXXIX).⁷ Er is dus wat aarzeling in het noordelijk Oudfrans tussen *gh* en *g*.

Kan nu de volgende verklaring worden voorgesteld? De naam ‘Gilles’ is oorspronkelijk aan het Frans ontleend toen de uitspraak nog varieerde tussen [(d)ʒ] en [g]. Als wij aannemen dat de zone waar de palatalisering het laatst is opgetreden te vinden is geweest in de streek ten noordoosten van Bergen en ten westen van Luik, dan zou dat kunnen verklaren waarom ‘Gilles’ in het zuiden van Belgisch Limburg met *gh* ontleend is. Dat zou dan impliceren dat in het zuiden van Belgisch Limburg drie fricatieven te horen

⁷ Voor het bovenstaande hebben wij onze oorkondenbestanden op computer geraadpleegd uit Bergen, Doornik en Luik. Daarnaast hebben wij een 350-tal Oudfranse literaire teksten op computer onderzocht, zie Van Reenen et Schøsler (1998, 2000).

moeten zijn geweest, namelijk [(d)ʒ], [ɣ] en [j]: [(d)ʒ] in ‘Gilles’ uit het (zuid)westen, [ɣ] (uit Frans [g]) in ‘Gilles’ uit het zuiden. Daarnaast concurreren in Belgisch Limburg dan nog met elkaar de (post)palatale uitspraak [j] en de (post)velaire uitspraak [ɣ]. Een hoogst verwarrende situatie, die dan in de moderne dialecten in alle gevallen vereenvoudigd is tot uniform [j].

3.2 Een [ɣ]-gebied in het zuiden van Belgisch Limburg?

Bovenstaande verklaring is niet conform het uitgangspunt dat de spelling *g* voor een (post)palatale fricatief staat en *gh* voor een (post)velaire. Het probleem is dat voor 1369 ‘Gilles’ nauwelijks met een *h* gespeld wordt en daarna juist wel. Dat zou betekenen dat het waarschijnlijker is dat ‘Gilles’ ook in het zuiden van Belgisch Limburg met een gepalataliseerde fricatief aan het Frans ontleend is en pas later een (post)velaire [ɣ] heeft gekregen. Het standpunt: *g* staat voor (post)palatale klank, *gh* voor (post)velaire moet dus ofwel verlaten worden ofwel wij moeten uitzien naar een andere verklaring van de feiten. Zo’n verklaring zou kunnen zijn: in de regio rond Sint Truiden (P176), Borgloon (Q156) en Tongeren (Q162) concurreren de uitspraken [j] en [ɣ] met elkaar, in die zin dat de regio een [ɣ]-eiland is in een overigens naar [j] neigende omgeving. Onder die omstandigheden is het denkbaar dat ‘Gilles’ met zijn palataal uitgesproken fricatief gestigmatiseerd is overgekomen, en daarom snel de locale (post)velaire uitspraak heeft gekregen. Opmerkelijk is dan wel dat *-age* in ‘usage’ niet ook in deze verandering betrokken is geraakt.⁸

4 De invloed van klemtoon

De voorklinker (/i, e/) van een beklemtoonde lettergreep zal de realisatie van een volgende fricatief beïnvloeden in palatale richting, een achterklinker (/a, o, u/) in velaire richting. Aldus Goeman (1998:215). Hij formuleert daarom de hypothese dat in ‘dagen’, met velaire beklemtoonde klinker, meer *gh* geschreven zal worden dan in ‘eigen’ met palatale beklemtoonde klinker, dat meer *g* zal krijgen.

⁸ Goossens merkt ten aanzien van de vorm ‘Gilles’ nog op (persoonlijke mededeling): “De zuidelijke familienaam *Gil(l)is(sen)* wordt voorzover ik het zie nergens in Vlaams België met [(d)ʒ] uitgesproken, maar overal met de regionale realisering van de Nederlandse <g>. Hij wordt ook nagenoeg nooit met <gh> geschreven, niettegenstaande de historische spelling van Vlaamse familienamen. Het Luikse Waals heeft nochtans [dj] (Haust, Dictionnaire liégeois, 238)”.

In Tabel 1 kan tussen de relevante woorden klemtoon en klinker vergeleken worden. Bekijken we de woorden waar $g(h)$ het begin vormt van de tweede (of derde), onbeklemtoonde lettergreep, dan zien wij dat het gebruik van gh toeneemt in de volgorde: ‘mogen/hertogen’, ‘-dagen’, ‘zegel’, ‘dagen’, ‘eigen’. Kijken we naar de kaartbeelden, dan zouden we misschien iets anders groeperen en aan de volgorde: ‘zegel’, ‘-dagen’, ‘mogen/hertogen’, ‘dagen’, ‘eigen’ de voorkeur geven. Er valt niet aan te twijfelen dat het verschil tussen ‘eigen’ en de andere woorden significant is ($p \ll 0,001, \chi^2 > 35$). Het verschil tussen enerzijds ‘mogen/hertogen’ en ‘-dagen’, anderzijds ‘zegel’, ‘dagen’ is dat veel minder duidelijk ($p < 0,05, \chi^2 = 4,9$). Gezien de aard van onze gegevens, waarin onvermijdelijk wat ruis zit, ook blijkend uit de onderling wat fluctuerende kaartbeelden, menen wij dat wij alleen het verschil tussen ‘eigen’ en de rest als significant moeten beschouwen. Wat dan opvalt is dat in ‘mogen/hertogen’, ‘-dagen’, ‘zegel’, ‘dagen’ veel meer g voor komt dan in ‘eigen’. ‘Eigen’ heeft dus veel te weinig g , en ook ‘zegel’ komt nog g tekort. ‘Eigen’ en ‘zegel’ samen hadden met veel g tegenover ‘mogen/hertogen’, ‘-dagen’ en ‘dagen’ moeten staan met significant minder g . Dit alles bevestigt de hypothese van Goeman niet. Als klemtoon al een rol speelt, dan is deze volledig overruled door andere factoren.

Laten wij zien of die zijn uit te schakelen. Het klemtooneffect kan wellicht zuiverder gemeten worden door zoveel mogelijk dezelfde vormen te vergelijken. In ‘-dagen’, bijvoorbeeld *woensdag(h)e*, is de klinker minder beklemtoond dan in ‘dagen’ als enkelvoudig woord. Vergelijken we ‘dagen’ en ‘-dagen’, dan zien we meer gh na primaire klemtoon op de /a:/ dan na de secundair beklemtoonde /a:/ van de samengestelde vormen. Dat klopt in elk geval met het idee achter Goemans hypothese. Het verschil is echter niet significant: $0,10 > p > 0,05, \chi^2 = 2,7$. Ook de /o:/ in ‘hertogen’ heeft geen volle klemtoon. De gedeeltelijk secundair beklemtoonde combinatie ‘mogen/hertogen’ (de invloed van ‘hertog’ speelt praktisch alleen ten noorden van Brussel en vooral in de regio ’s-Hertogenbosch, waar ‘mogen’ zo goed als ontbreekt) ligt dicht bij ‘-dagen’ met secundaire klemtoon. Ook wat het kaartbeeld betreft ligt het tussen de beide vormen in. Dat alles bevestigt - zij het niet significant - de gedachte: hoe langer het woord, hoe minder klemtoon op de voorafgaande velaire klinker, hoe minder invloed op de spelling van de fricatief, hoe meer in dit geval g .

Tot zover gaat het in elk geval niet echt fout. Misschien is ook nog aanvaardbaar dat ‘geven’ relatief veel gh heeft, en ‘gegeven’, voorafgegaan door het prefix ‘ge-’ veel meer g . Dat lijkt erop dat het onbeklemtoonde prefix met palatale klinker meer invloed heeft op ‘geven’ in ‘gegeven’ dan wanneer een willekeurige context of niets voorafgaat. Maar dan blijft het

vreemd dat het onbeklemtoonde prefix ‘ge-’ wat meer *g* heeft dan ‘geven’ in ‘gegeven’, waar de tweede fricatief toch in een ideale context lijkt te staan om als *g* (= [j]) te worden geschreven. We zouden dan juist minder *g* in ‘ge-’ verwachten. Het verschil is weliswaar niet echt overtuigend, maar toch significant ($p=0,05$, $\chi^2=3,8$) in de verkeerde richting. Wellicht zit er iets in de suggestie van Van Loon (persoonlijke mededeling) dat de scribenten een dubbele *gh*- spelling in *ghegheven* wat teveel van het goede vonden en daarom maar de tweede *h* weglieten. Wat dan nog steeds niet klopt is dat het onbeklemtoonde ‘ge-’, voorafgegaan door willekeurige context, significant meer *g* heeft dan het beklemtoonde ‘geven’ (zonder prefix) onder dezelfde conditie ($p \ll 0,001$, $\chi^2 > 53$).

Wat concluderen wij hieruit? Dat klemtoon een rol speelt? Dat lijkt niet helemaal uitgesloten. Maar niet op de manier zoals Goeman het vermoedde. Als *g* staat voor ([j]) en *gh* voor [ɣ], dan lijkt de verdeling over de woorden toch ook iets lexicaal diffuus’ te hebben dan wel in een specifiek geval (weinig *gh* na *ghe*- in ‘gegeven’) een zuiver spellingeffect te zijn. Of berusten de gevonden verschillen op nog andere factoren? Zo ja, welke?

5 Frequentie: de context /e/ versus /i/

Mooijaart (1990:160) acht het denkbaar dat *gh* meer voor *e* voorkomt dan voor *i*. “Mogelijk speelt ook een rol dat *gh* met name voor *e* een zeer frequent voorkomende letterreeks was (denk aan woorden als *daghe*, *hoghe* en vooral aan het prefix *ghe*-) en zodanig ingesloten, zowel visueel als motorisch, dat daar ook om die reden de voorkeur aan werd gegeven.”

Bij het testen van deze hypothese moet ‘Gilles’ uiteraard buiten beschouwing blijven. Wij vergelijken daarom ‘gift’ met de andere inheemse woorden, zie Tabel 1. Wij zien dan dat eerder het omgekeerde het geval is: in dit woord komt voor *i gh* nog frequenter voor dan in de woorden met *e*: 94,4% ($p \ll 0,001$, $\chi^2 > 18$).⁹

6 Spreiding in tijd en ruimte

Twee suggesties zijn hier naar voren gebracht: een door Mooijaart en een door Goeman.

⁹ In de inheemse woorden geassocieerd onder *e*, komt een enkele keer *ghi* voor. De aantallen zijn echter zo gering dat ze verwaarloosbaar zijn.

1. Mooijaart (1990:160) signaleert de geringe functionaliteit van de oppositie van de klanken weer te geven met *gh* versus *g*, omdat de oppositie alleen in een paar leenwoorden zou voorkomen. Zij vermoedt daarom zonder dat echter expliciet te zeggen dat *gh* zal afnemen, mede op grond van een tweede factor: “Toen daarbij ook de invloed van het Oudfranse/Oudpicardische spellingbeeld verdween, was de motivatie voor het onderscheid **g-gh** niet meer aanwezig. Wij zien dan ook bij de meeste spellers onzekerheid over het gebruik van deze oppositie, hoewel zij in de meeste gevallen wordt gehandhaafd.” Geldt haar vermoeden dan althans voor de 14de-eeuwse gegevens?
2. Goeman (1998:215) voorziet een totaal andere ontwikkeling. Aangezien de (post)velaire uitspraak van de fricatief voor voorklinker, beklemtoond of onbeklemtoond, in het noordwesten toeneemt, zal daar een ontwikkeling plaats hebben naar *gh* (dat wil zeggen de (post)velaire [χ]) is zijn hypothese.

We hebben geconstateerd dat in alle inheemse woorden/morfemen in Tabel 1 het gebruik van *g* in de loop van de eeuw toeneemt. Daarmee lijkt Goemans hypothese weerlegd. Niet *gh* neemt toe maar *g*. Toch moeten we de zaken genuanceerder bekijken. Want *g* neemt vooral toe in het zuidoosten.

De drie kaarten ‘zegel’ laten zien hoe in dit woord in de loop van de 14de eeuw het gebruik van *g* toeneemt. Op deze en de overige, niet gepubliceerde kaarten is te zien wat er aan de hand is:

- Bij ‘zegel’ schuift het *g*-gebruik in de loop van de eeuw eerst wat naar het oosten op en daarna weer wat terug naar het westen, daarbij gestadig sterk toenemend.
- Bij ‘geven’, ‘eigen’, ‘dagen’, ‘gegeven’, ‘Gerrit/Gerard’, ‘ge-’ schuift het *g*-gebruik naar het westen op, in de laatste drie gevallen vooral naar ’s-Hertogenbosch, daarbij in alle gevallen sterk toenemend.
- Bij ‘-dagen’ neemt het *g*-gebruik sterk toe in het zuidoosten. In de regio Gouda neemt het echter af tot 0%.
- Het enige woord waarin *gh* toeneemt is het niet inheemse woord ‘Gilles’. In ‘Gilles’ neemt *gh* in de regio rond St. Truiden, Borgloon en Tongeren *gh* toe.

We kunnen concluderen dat Goeman voor wat betreft het noordwesten niet geheel ongelijk heeft: er is een lichte afname van *g* op te merken in de regio Gouda. Daar staat tegenover dat *g* vanuit het zuidoosten uitbreidt.

Kan het feit dat in het zuidoosten en in de centrale zone het *gh*-gebruik, behalve in ‘Gilles’, afneemt, en in het noordwesten het *gh*-gebruik, behalve in ‘Gilles’ nog wat toeneemt, slechts teruggaan op variaties in spellingstraditie? Het totaalbeeld in de inheemse woorden is veeleer dat van concentratie

en consolidatie van de *gh*-vormen in het noordwesten, de *g*-vormen in het zuidoosten, met als centrale as Limburg-Arnhem, globaal het gebied waar nu nog steeds het meest [j] wordt gebruikt. Alleen Noord-Brabant (behalve 's-Hertogenbosch) blijft in de 14de eeuw wat achter in *g*=[j] gebruik, en natuurlijk de regio rond Sint Truiden, Borgloon en Tongeren.

De verklaring van Mooijaart, dat sprake van onzekerheid zou zijn in het gebruik van *gh*, snijdt dus geen hout. Er lijkt naarmate de eeuw vordert steeds minder sprake van aarzeling in de notaties te zijn.

Het zou dus best eens kunnen zijn dat Goeman (1995, 1998) op het belangrijkste punt toch het gelijk aan zijn zijde heeft. In de late 14de eeuw neigen *gh* en *g* zich verregaand in de ruimte te verdelen als respectievelijk [ɣ] en [j] in de moderne Nederlandse dialecten: een noordwest/zuidoost verdeling. Wat zuidelijk Belgisch Limburg betreft vermoeden wij dat de [j] pas na de 14de eeuw terrein wint.

7 Conclusies

De belangrijkste conclusies van deze studie kunnen als volgt worden samengevat:

1. Er is een vrijwel categorisch verschil in spelling in ontleningen als 'Gilles' en inheemse woorden als 'Gerard/Gerrit', 'geven' enz. in het westen van het taalgebied. Dit verschil kan worden geduid als een uitspraakverschil tussen [(d)ʒ] en [ɣ]. In het zuiden van Belgisch Limburg lijkt de tegenstelling tussen fricatief in ontleende en inheemse woorden weg te vallen en de regio rond Sint Truiden, Borgloon en Tongeren lijkt een [ɣ]-eiland te vormen. 'Gilles' lijkt zich hier in de loop van de 14de eeuw aan de [ɣ] uitspraak te hebben aangepast.
2. De spelling *g* voor voorklinker in het 14de-eeuws Middelnederlands kan heel goed staan voor [(d)ʒ] in aan het Frans ontleende woorden, en voor (post)palatale [j] in inheemse woorden. De spelling *gh* voor voorklinker zou dan voor [ɣ] kunnen staan. De belangrijkste argumenten voor deze interpretatie zijn:
 - (a) De palatalisering van [g] voor voorklinkers in het Frans, waardoor de fonetische waarde van *g* [(d)ʒ] werd, creëert indirect de behoefte aan de spelling *gh* voor voorklinker in het noordwestelijk Nederlands om de (post)velaire [ɣ] aan te geven. Voor de meer palatale variant [j] van het zuidwestelijk Nederlands bestaat deze behoefte - met uitzondering van de regio rond Sint Truiden, Borgloon en Tongeren - niet.
 - (b) Er is vooral tegen het einde van de 14de eeuw opmerkelijke geografische overeenkomst in spreiding van de *g*-spelling in de Middeleeuwen in het

zuidoosten, *gh* in het noordwesten, met respectievelijk de [j] en de [ɣ] in de Moderne Nederlandse dialecten.

Een onzeker punt is de aard van de reductievoocaal in woorden als ‘dagen’ of ‘eigen’: is deze centraal of een voorklinker?

Bibliografie

- D., Jo
1973 “De Zachte g”, *Taal & Tongval* 25, 82.
- GOEMAN, A.C.M.
1995 “Over /g/, (Middel)nederlands en Oudfrans”, in: J. Cajot, L. Kremer & H. Niebaum (Hrsg.), *Lingua Theodisca, Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft, Jan Goossens zum 65. Geburtstag*, *Niederlande-Studien*, Band 16/1, 395-404.
- GOEMAN, A.C.M.
1998 “Delven naar de zachte g, De grafie <g> versus <gh> in de Middelnederlandse dialecten van de dertiende eeuw als orthografische regeling of uitspraakverschil”, in: D.P. Blok et al., *Datum et actum, Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Amsterdam: Meertens Instituut, 211-222.
- GOOSSENS, JAN
1980 *Middelnederlandse Vocaalsystemen*. Overdruk uit “Verlagen en Mededelingen” van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, aflevering 2.
- GYSSELING, M.
1977 *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. M.m.v. Willy Pijnenburg. Reeks 1: *Ambtelijke bescheiden*, Nijhoff: Den Haag.
- HAAR, B. DE
ms The grapheme z and the digraph gh in fourteenth century official Middle Dutch: Illustrative researches on a computer corpus of dated and localized charters, 1989.
- IPA-HANDBOOK
1999 *Handbook of the International Phonetic Association*, Universtity Press: Cambridge.
- JONGEN, R.
1969 “Strukturele fenomenologie van een aktuele klankontwikkeling in enkele dialecten van het N.-O. van de provincie Luik”, *HCTD* 43, 171-183.
- VAN LOON, J.
1986 *Historische fonologie van het Nederlands*, Leuven/Amersfoort: Acco.
- MOOJAART, M.A.
1990 “Spelling en taalvariatie bij zeven 13e-eeuwse klerken”, *Voortgang* 11, 155-179.
- MOOJAART, M.A.
1992 *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten*, Proefschrift Leiden.

De harde en de zachte *g*

- VAN REENEN, PIETER
1994 "Driemaal /t/ in de Nederlandse dialecten", *Taal & Tongval*, Themanummer 7, 54-72.
- VAN REENEN, PIETER, MARLEEN RIJNVIS & IRIS VAN WIJK
1995 "Waarom *vijchtech niet bestaat, Over [f] > [x], en sjwa in de telwoorden op -tich / -tech in het 14de-eeuw Middelnederlands", *Taal & Tongval* 47, 179-186.
- VAN REENEN, PIETER & MULDER, MAAIKE
1993 "Een gegevensbank van 14de-eeuwse Middelnederlandse dialecten op computer", *Lexikos* 3, 259-281.
- VAN REENEN PIETER & LENE SCHØSLER
1998 "Les manuscrits du Charroi de Nîmes, Présentation d'un projet d'édition", *Atti del XXI Congresso di linguistica e Filologia Romanza*, Tübingen: Niemeyer Verlag, 463-472.
- VAN REENEN PIETER & LENE SCHØSLER
2000 "Corpus et stemma en ancien et en moyen français. Bilan, résultats et perspectives des recherches à l'Université Libre Amsterdam et dans les institutions collaboratrices", in: Claude Buridant (ed.), *Le moyen français, le traitement du texte, Actes du IXe colloque international sur le moyen français*, Presses universitaires de Strasbourg, 25-54.
- TEEPE, PAUL
1973 "Die niederdeutschen Mundarten, zur Lautgeographie", in: Jan Goossens (uitg.), *Niederdeutsch, Sprache und Literatur, Band 1: Sprache*, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 138-157.
- VREDENBERG, J.
1974 *Het oudste register van de vrijwillige rechtspraak der stad Goor (1333-1408)*, Werken der Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 31. Zwolle.
- WATTEL EVERT & PIETER VAN REENEN,
1996 "Visualisation of extrapolated social-geographical data, Structures and contingencies in computerized historical Research", in: *Proceedings of the IX International Conference of the Association for History & Computing*, Nijmegen 1994, 253-262.

Appendix

gh	g	%gh	spelling
34	450	7,0	Gillis
11469	3311	77,6	ge- (prefix van het voltooid deelwoord)
1707	441	79,5	gegeven (beklemtoonde lettergreep)
363	90	80,1	mogen/hertogen
738	184	80,4	-dagen (bijvoorbeeld <i>woensdaghe</i>)
1107	263	80,8	Gerrit/Gerard
3995	840	82,6	zegel
1145	235	83,0	dagen
487	49	90,9	geven
699	59	92,2	eigen
218	13	94,4	gift (plus samenstellingen en derivaties)

Tabel 1 Absolute aantallen en percentages van de spellingen *g* en *gh* voor *i* (*y*) en *e* in woorden en morfemen, afkomstig uit het Corpus 14de-eeuwse Middelnederlandse Oorkonden. De eigennamen ‘Gerrit’ en ‘Gerard’ kunnen zeer verscheiden vormen hebben, waarbij het niet altijd valt uit te maken of het om representanten van de ene of van de andere naam gaat. Daarom hebben wij de vormen samengenomen.

De harde en de zachte *g*

Kaart 1 ‘Gilles’. Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

Kaart 2 ‘Zegel’ en afleidingen. Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

Kaart 3 Samenstellingen van ‘-dagen’ (‘woensdag’, ‘paasdag’). Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

Kaart 4 ‘Gerrit’ of ‘Gerard’. Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

De harde en de zachte *g*

Kaart 5 'Gegeven', voltooid deelwoord. Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

Kaart 6 'Mogen' of 'hertogen'. Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

Kaart 7 'Ge-' prefix. Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

Kaart 8 'Dagen' zonder samenstellingen. Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

De harde en de zachte *g*

Kaart 9 'Eigen'. Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

Kaart 10 'Geven' zonder voorvoegsel. Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

Kaart 11 'Zegel' gedurende de periode 1300-1349. Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

Kaart 12 'Zegel' gedurende de periode 1350-1379. 'Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).

De harde en de zachte *g*

Kaart 13 'Zegel' gedurende de periode 1380-1400. 'Hoofdkaart: *gh*-spelling licht, *g*-spelling donker. Inzet: weinig documentatie licht, veel documentatie donker. Kaart geproduceerd door Evert Wattel, zie Wattel en Van Reenen (1994).